

ТИХОВСЬКА ОКСАНА
(Ужгород)

ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУ СОНЦЯ У СВИТОГЛЯДІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

У світовій міфології культ сонця займав досить вагоме місце, відображаючи уявлення про справедливе божество й впорядкований всесвіт.

“Слов’яни, як і всі індоєвропейці, шанували сили природи. [...] З усіх індоєвропейських народів, які зберегли арійський світогляд, найбільше культ сонця розвивався у східних слов’ян” (Потушняк 1940: 180). Про психологічне підґрунтя образу сонця згадано у працях М. Еліаде, Е. Нойманна, М.-Л. фон Франц, К.-Г. Юнга, Ф. Потушняка, В. Куєвди, В. Ятченка.

Язичницький світогляд наділяв сонце дивовижними якостями й здатністю впливати на існування всесвіту та життя людей. Першоосновою світу прапредки українців вважали небесний вогонь, який виявлявся також через світло сонця, зорі, місяця, котрі часто репрезентуються в фольклорних текстах через образи тварин. Сонце наші предки асоціювали з образами півня, орла, сокола та вепра, в деяких казках “воно перетворюється в золотого птаха, королеву і т.д.” (Потушняк 1940: 159).

За спостереженням М. Еліаде, “Сонячні ієрофанії передають релігійні значення незалежності й сили, верховної влади, мудрості. Тому в деяких культурах ми спостерігаємо процес соляризації вищих істот. [...] Небесні боги поступово втрачають релігійну актуальність, але в деяких випадках структура і важливість цих богів зберігаються в сонячних богах; особливо це знайшло вираження у високо розвинутих цивілізаціях, що відіграли важливу роль в історії (Єгипет, елліністичний Схід, Мексика)” (Еліаде 2001: 84). Сонце ототожнювалося з божеством в багатьох світових міфах. У давньому Єгипті сонячним божеством був Ра, у греків – Геліос. У слов’янській міфології божеств, які мали стосунок до сонця, було кілька: Сварог, Дажбог, Коляда, Купало, Перун та Ярило.

Згідно з уявленнями праслов’ян, “бог Сварог живе у зоряному царстві дванадцяти зодій. Коло Свароже – найбільше його творіння, над яким йому найдовше довелося потрудитися, щоби здолати непроникний морок хаосу й пітьми” (Куєвда 2007: 144). Сварог отожднювався з небесним життєтворчим вогнем, але, на відміну від інших богів слов’янського

пантеону, він не мав антропоморфного чи будь-якого проявленого вигляду, сприймався, як неосяжна духовна сутність. Лише сонце і знак сварги були символами Сварога.

Дуже часто з сонцем в українській міфології пов'язувався Дажбог. Про це згадує О. Афанасьєв, проаналізувавши уривок з грецької хроніки Малали, знайдений ним в Іпатієвському літописі, де грецький бог Геліос ототожнюється з Дажбогом: "Сонце-цар, син Сварога, він є Дажбогом" (Афанасьєв 1996: 309). О.Афанасьєв, посилаючись на давні літописи, пише, що у слов'ян Дажбог "є уособленням сонця, сином неба, подібно до того, як Аполон (Геліос) вважався сином Юпітера (Зевса); сербська пісня називає сонце дитям божим. Слово даж є прикметником від даг (готск. dags, німець, tag, санскр. ahan замість dahan) — день, світло, споріднене з санскр. коренем dah — палити і литовськ. дієсловом degu — палаю. Іншим сином Сварога-неба був вогонь-блискавка (Агні – Індра)" (Афанасьєв 1996: 309). В українській міфології цим другим сином, покровителем небесного вогню-блискавки став Перун.

У працях вчених-психоаналітиків школи К.-Г. Юнга сонце часто асоціюється з архетипом Самості – вищої мудрості, божественного начала, яке проявляється у психіці людини як спалах інтуїції, як божественне осяяння мудрості в певні моменти життя. Роль сонця – забезпечувати можливість самого буття проявленого світу через тепло і світло; аналогічно архетип Самості дає людині духовно-моральні орієнтири (світло свідомості), формує уявлення про сенс життя, сприяє психологічній ініціації особистості (або ж індивідуації – ще один термін на означення процесу розвитку та становлення). З процесом індивідуації особистості пов'язує образ сонця Е. Нойман, проводячи аналогію між шляхом сонця по небесній сфері протягом дня і життям людини та суспільства, які теж народжуються (як сонце вранці), проходять свій життєвий шлях (як сонце на небі протягом дня) і помирають (подібно до зникнення сонця за лінією горизонту). На думку вченого, розвиток окремого індивіда і розвиток людства має подібний сценарій: коли відбувається вихід за межі зеніту домінуючої Его-свідомості, здійснюється "метаморфоза та інтеграція особистості, котра спостерігається в процесі індивідуації. Це також виражається в міфі через архетипічний образ Осіріса. За аналогією до того, як сонце сходить і заходить, здійснюючи свій шлях по небу, так і свідомість розвивається в кожному індивіді протягом життя, й індивідуація є метою його денної дуги. Метаморфоза на стадії Гор-сонце-его перебуває під знаком Осіріса, «першого з богів Заходу». З настанням смерті в кінці сонячного шляху Осіріс, Самість, приймає і «осіріфіціює» его-Гора-сина, перетворюючи його в Самість" (Нойман

1999: 168). На думку Е.Ноймана, в Єгипті міфологія та ритуали, пов'язані з уявленнями про фараонів (про їх божественну сутність, здатність перероджуватися і жити після смерті), базуються на метафоричному баченні “парадоксальних взаємостосунків між Его і Самістю, Гором і Осірісом. Найтаємніший з таємних висловів: «Я і Отець єдині» також панує на цій кінцевій стадії трансформації, котра називається індивідуацією, що завершується смертю его і кінцем життя” (Нойман 1999: 169). Таким чином, Е. Нойман вважає образ Гора (сина Осіріса) проекцією Его, а Осіріса втіленням Самості в міфах Єгипту. Сам процес «розчинення» Его людини після смерті в колективній свідомості людства метафорично передається через злиття образів Гора й Осіріса. В українській міфології таку пару богів становлять Дажбог (син) та Сварог (батько). У народних віруваннях Закарпаття Сварог ототожнюється з Перуном (Перун вже сприймається не як син Сварога, семантика цих божеств зливається в один образ). За спостереженням Ф.Потушняка, Перун у міфології Закарпаття постає як могутній “світлобог, символ сили вогню у вигляді блискавиці, він переміг і став головним богом (як у греків Зевс, в інд. Диявс, у нім. Wuotan і Donar). Дажбог став його сином. Але як життєдавець він був, власне, головним богом, хоч і підлеглим грізному і могутньому Перуну” (Потушняк 1940: 157), виступаючи в ролі сина. Такий розподіл ролей між двома сонячними божествами, очевидно, свідчить про існування моделі позитивної психологічної ініціації в світогляді українців: оскільки божество-син досягає рівня батька (Сварога/Перуна), це метафорично моделює ситуацію успішної індивідуації людини, яка теж у своєму розвитку може досягти рівня Самості (внутрішнього Бога), а також окреслює міфологічну схему еволюції суспільства.

У віруваннях Закарпаття сонце трактується як “жива істота, воно діє по своїй волі і завжди здатне зробити все, що завгодно, хоча й чудово знає свою дорогу і мету. З дороги воно звертає лише по добрій волі. Сонце гнівається, коли бачить зло, і тішиться, коли бачить добро. Благословляє, допомагає або карає. Воно стоїть на сторожі найвищого світового порядку. Воно є божеством...” (Потушняк 1940: 158). Відтак, це небесне світило чітко постає уособленням вищої справедливості та мудрості, втіленням архетипу Самості.

Аналізуючи міфології світу, М.Еліаде спостеріг, що в багатьох героїчних міфах герой уподібнюється до сонця, оскільки він так само “бореться проти темряви, спускається в Царство смерті і виходить звідти переможцем. Тут півня не є одним із способів існування божества, як це ми бачимо у місячних міфологіях, тут вона символізує все, чим бог

не є, тобто його головного суперника. Темрява вже не трактується як необхідна фаза космічного життя; з перспективи сонячної релігії п'ятьма протиставляється життю" (Еліаде 2001: 84).

Українські селяни уявляли собі сонце у вигляді вогняного колеса, "яке щодня пролітає зі сходу на захід небесами, котрі як великі півкулі лежать над землею. Земля як миска плаває по воді, розширюючись у безкінечність. Сонце обходить світ вночі по північній стороні «під морем», знову з'являється на сході і починає свій денний шлях" (Потушняк 1940: 158). Це уявлення знайшло відображення в купальській обрядовості слов'ян – в ніч на Купала з гір до ріки котили запалені колеса і це символізувало рух сонця по небу, а потім його поєднання зі своєю протилежністю – водою (шлюб вогню і води є основою купальської обрядовості). Ритуальне вогнище як символ сонця розпалювали під час святкування Різдва, Великодня, Св.Юрія з метою підсилення енергії сонця, коли воно "вокресає в боротьбі з темнотою" (Потушняк 1940: 158). У такий спосіб уподібнювалися земний та небесний вогонь, а посередником їх взаємозв'язку ставала людина, здійснюючи сакральний обряд (розпалюючи вогнище в певний час року і доби) проектування образу небесного божества (сонця) на видимий світ реальності. Цікаве спостереження про зв'язок душі людини з вогняним колесом зробила М.-Л. фон Франц, зазначивши, що "серед германських народів широко розповсюджене повір'я, що душі людей, які ще не втілилися, крутяться в повітрі, як вогняні колеса" (Франц фон 1998: 162). Таким чином, образ людської душі у вигляді вогняного колеса (мікромоделі сонця) в міфології свідчить про доцільність трактування сонця як джерела виникнення свідомості в несвідомому. А палаючі колеса, котрі українці котили з гір на свято Купала, теж, очевидно, пов'язані з уявленнями про душу людини, яка через посередництво стихій води та вогню може подолати межу між світами. Аргументи на користь такого трактування знаходимо в поховальних обрядах язичників, які тіло померлого спалювали у човні, що плив по ріці, і вода та вогонь мали «транспортувати» душу покійника в потойбіччя.

Образ сонця як уособлення справедливого бога або ж Самості можна виявити в ряді українських вірувань, в яких це світило наділене здатністю карати за порушення певних табу: "поява жінки з непокритою головою на сонці, чи взагалі голе тіло народ вважав моральним злочином. Зробити щось погане в сонячний час вважалося великим переступом і мало бути покарано вищими силами. Проклинати сонце або заклинати когось сонцем вважається гріхом перед ним же. За це сонце жорс-

токо мститься, хоча зазвичай в стосунках з людським родом воно виступає з благими намірами, бажає і робить людям лише добро” (Потушняк 1940: 158).

На Закарпатті довгий час зберігалось вірування про «вподобання» сонця, про його прихильність до відповідальних людей і зневагу до безвідповідальних: «любить сонце перш за все чесних, богобоязливих, працьовитих людей. Лїнєвих воно не любить. «Такїй людинї грїх з’явиться на сонці» (Потушняк 1940: 158).

Сприймання сонця як божества відбилося також у зверненнях-молитвах до цього світила з проханням «заступитись в нещастї», а також у закликанні сонця як судді чи свідка на підтвердження правдивості власних слів («божаться», закликаючи сонце у свідки” (Потушняк, 1940: 158).

На Закарпатті ще в 20 столїтті, за спостереженням Ф.Потушняка, селяни знімали капелюхи, хрестилися й промовляли молитву, коли бачили схід сонця. Вони вірили в існування неосяжної розумом ірраціональної сили, здатної коригувати сценарій їх життя. Їм не потрібно було раціональних чи наукових доводів для підтвердження міфу про всесильність сонця, воно асоціювалося з вищою чистотою і мудрістю, було тим ідеалом, образом божества, який людина шукала в самій собі як внутрішнє світло/добро. Таким чином, уявлення про внутрішнє світло/добро/ мудрість проектувалося на образ небесного світила. Саме тому всі думки українського селянина були “звернені «до світлого сонечка», щоб воно завжди допомагало людині. З такою ж любов’ю, з якою він молиться до святого хреста, звертається селянин і до сонця, тому що між цими символами є якась близька спорідненість” (Потушняк 1940: 158). Така семантична спорідненість може бути пояснена існуванням однакового психологічного підґрунтя образу сонця та хреста – згідно з теорією К.-Г. Юнга, і сонце, і хрест є персоніфікованими образами архетипу Самості.

Архетипну семантику сонце має і в українських народних піснях. Зокрема, “у весільних обрядових піснях, які співають дівчата, плетучи вінки, часто згадується сонце. Воно, як основа життя, допомагає подружжю” (Потушняк 1940: 159). Ф.Потушняк наводить текст весільної пісні, де сонце й вінок з барвінку символізують єдність молодят на сакральному рівні, утверджуючи через ритуал переходу (весілля) нову соціально-психологічну сутність юнака й дівчини («тепер у нас гарзд»):

Ой зелений барвіночку
Не лежи ти в заріночку,

Бо час би з тебе вінок вити
Та й Іванка сподобити.
Ой горі, сонечко, горі,
Вийтеся віночки скорі.
Ой пої, Боже, до нас,

Тепер у нас гаразд... (Потушняк 1940: 159).

Також часто сонце згадується в українських колядках, що були створені ще в дохристиянську добу. “Наприклад, в одній старовинній колядці сонце зображено у вигляді золотого коня, який при бігові «лупає» срібною підковою білий камінь, із якого церкву мурують з трьома вікнами – символ воскреслого дня, природи, імпульс до росту світу, який дає саме сонце. В іншій колядці воно сперечається про першість з місяцем та дощем. Зазвичай перемагає сонце” (Потушняк 1940: 159). Такий сюжет колядок свідчить про їх виникнення на межі зміни релігійно-ціннісних епох, коли зникає домінування культу місяця й утверджується культ сонця. Тому колядки, в яких сонце виступає переможцем у суперечці з місяцем, мали виникнути в пізніший період, є ближчими до нас за часом створення і зберігають “слід колишнього поклоніння сонцю” (Потушняк 1940: 159).

З уявленнями про сонце, як символ божественного порядку, пов’язані вірування про причини сонячних затемнень. В Україні існували повір’я, що затемнення сонця є своєрідним попередженням про якесь нещастя, яке має відбутися в недалекому майбутньому: “Коли людству загрожують великі біди, війна, голод, епідемія і т.д., сонце «міниться» (затемнюється), оскільки вболіває за наперед визначену долю людства” (Потушняк 1940: 160). Згідно з іншим повір’ям, затемнення сонця трактується як своєрідна оцінка вчинків людей – символізує осудження зла, і сонце метафорично ховається в тіні, щоб не бачити прикрих речей: “Воно затемнюється також через сум, спричинений людськими гріхами та їх наслідками. Затемнення сонця – знак до покаяння...” (Потушняк 1940: 160). Ще одне повір’я пов’язує затемнення сонця з боротьбою проти сил темряви і зла, а темний колір самого світила символізує тимчасову поразку у протистоянні з хаосом: “сонце затемнюється тому, що його затемнює «шаркань» і нечисті духи, які нападають на нього і його розгризають. Але сонце їх завжди перемагало і все знову ставало на свої місця” (Потушняк 1940: 160). У розрізі психоаналізу таке вірування метафорично моделює шлях людини до самовдосконалення, її індивідуацію, яка передбачає можливість появи перешкод (шарканів, нечистих духів), які слід буде подолати (як уособлення архетипу негативної Тіні), щоб в майбутньому «сяяти» – наблизитися до рівня

Самості. У цьому повір'ї на сонце проектується архетип Еґо, що перебуває в процесі індивідуації.

Образ сонця присутній у замовляннях, зафіксованих на Закарпатті. В основному тут цьому небесному світилу приписується сила зцілення, здатність реагувати на прохання людини про допомогу. Сонце трактується як божество, наділене великою "позитивною силою, яка допомагає білому світові і його боротьбі з темним і негативним" (Потушняк 1940: 160). Ф.Потушняк описав такий лікувальний обряд: "коли дитина хворіє «під'язичницею», хресна матір перед заходом сонця у період «слабого» (спадаючого – О.Т.) місяця несе її в сад до «чорної сливи», робить на дереві хрест, роздирає кору на три сторони (схід, південь, захід), бере слину з рота дитини, кладе в ці заглибини і говорить, звертаючись до сонця: «сонечко за гірку, під'язичниця під нірку». Тричі плює і несе дитину назад не оглядаючись" (Потушняк 1940: 160). Відтак, сонце, що заходить за лінію горизонту, має забрати з собою хворобу, а остаточне зникнення недуги забезпечується специфікою місячного циклу – на спадаючий місяць і хвороби слабнуть, зникають. Заборона оглядатися, очевидно, пов'язана з небезпекою побачити хворобу, яка покинула тіло дитини і прямує під землю, необачний погляд міг її притягнути назад.

Уявлення про сонце як втілення морально-етичного ідеалу, до якого слід прагнути, та уособлення світлого божества, здатного коригувати сценарії людських доль, зумовило появу багатогранної символіки – сонце-оберіг ми бачимо на українських вишивках, прикрасах, кераміці та дерев'яних виробах. Подібне вшанування сонця в міфах пов'язане з психологічним перенесенням на нього образу просвітленої свідомості (божества, Самості), відтак, це небесне світило метафорично руйнує темряву несвідомого, постає джерелом свідомості та є "активним психічним фактором, здатним викликати процес самоідентифікації" (Франц фон 1998: 194), самоусвідомлення. Відтак, символ сонця у фольклорі та народному мистецтві є постійним нагадуванням людині про те, що в її душі є світло добра, подібне до сонячного світла.

ЛІТЕРАТУРА

- А ф а н а с ь е в А. Н. 1996. Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии. Москва.
- Е л і а д е М. 2001. Священне й мирське ; Міфи, сновидіння і містерії ; Мефістофель і андрогін ; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. Київ.
- К у є в д а В. 2007. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія. Донецьк.

- Н о й м а н н Э. 1999. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. СПб.
- П о т у ш н я к Ф. 1940. Солнце, луна, звiзди i небеса в народном вiрованю. Народна школа. №8, С.157-160.
- Ф р а н ц ф о н М.-Л. 1998. Психология сказки; Толкование волшебных сказок; Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке. СПб.

Summary

The Sun Cult Reflection in the WorldView of the Ukrainians from Transcarpathia

The article analyses the psychological precondition of the image birth of the Sun as the deity. The parallel is drawn between the Sun image and the archetype of Self that gives spiritual and moral direction (the light of consciousness) to a man and forms imagination about the life sense. The transformation of the Sun cult in world myths, rituals, folk beliefs of Transcarpathians are considered as well. The symbols that reflect sacred semantics of this astral image and objectified in calendar songs, spells, rituals are analysed in the article. The specificity of mutual connection of the sun, sacral bonfire, fiery wheel and human spirit are explained. The ways of comparing earthly and heavenly fire through a man's mediation that is reflected in his fulfillment of calendar rituals are emphasized here.